

Славчо КОВИЛОСКИ
Институт за
македонска
литература – Скопје

УДК 94: 334.712 (497.775)
(093.3)

АРХИВСКИ ДОКУМЕНТИ
ЗА ТРИ ТРГОВСКИ
ФАМИЛИИ ОД ПРИЛЕП:
ПОПОВИ, ВРТАНОВИ
И БЕЛАЗЕЛКОВИ

Подемот на занаетчиството што се почувствувал во Прилеп во средината на XIX век силно влијаел врз развојот на трговијата. И покрај тешкотиите со кои се соочувала Османлиската Империја во овој период, кон крајот на XIX и почетокот на XX век во Прилеп се појавиле многубројни трговски фирми кои својата дејност најчесто ја врзувале за пелагонискиот регион. Странскиот капитал ги отворил границите на империјата, која не можела да се снајде во новонастанатата положба, па суровините за преработка биле купувани по ниски цени, а индустриските стоки биле продавани по многу повисоки цени од реалните. Поради тоа, многумина од домашните произведувачи и трговци пропаѓале на сметка на зголемениот растез на странски капитал, но имало и такви трговци кои се снашле со предизвикот и успешно работеле подолго време.

Дека времето во кое опстојувале трговските фирми во Прилеп било тешко, најпрво укажува Никола Ганчев Еничарев, бугарски учител во Прилеп од втората половина на XIX век. Во своите *Спомени и бележки*¹ тој пишува дека „земјоделците во Прилепско се сиромашни и преку зимата и пролетта се принудени да земаат пари и жито од градот, па се принудени да го продаваат производството на зелено по многу ниски цени или да земаат пари под лихва за до гумно, со по 30–40 % камата“.

¹ Никола Ганчевъ Еничаревъ, *Взпоминания и бележки* (София: Държавна печатница, 1908), 208.

Истиот заклучок го изнесува и Георги Трајчев, истакнат просветен работник родум од Прилеп. Тој забележува дека „економската состојба во последните денови на турскиот режим беше доста незавидна“². Железницата која го одминувала градот, а се протегала во долината на Вардар, придонела занаетите и трговијата да опаднат поради неможноста производителите да се пласираат на пазарот. Таа претставувала побрз начин на пласирање на производството, а на прилепчани им требало многу време и средства за да стигнат до неа (најблиску бил Велес, но некои одеа дури и до Солун). Во такви услови, османлиската држава не само што не преземала мерки за подобрување на влошената економска состојба туку и дополнително ги оптоварувала граѓаните. Тутунот, како и житните култури и опиумот, бил оданочуван со данокот десеток и тој законски изнесувал 11,5 %, а во праксата тој бил поврзан и со други давачки и изнесувал повеќе.

Георги Трајчев наведува еден список на пропаднати прилепски трговци (Грашевци, Пазовци, Зердевци и др.) наспроти оние најбогатите (браќата Хаџи-Илиеви, Мирче Бомбол, браќата Небреклиеви и др). Овој список се однесува на периодот до 1883 година, а во него ги нема фирмите, односно имињата на браќата Попови, Вртанови и Белазелкови. Тоа не значи дека овие три фамилии биле ситни трговци. Напротив, тие биле претставници на крупните трговски фамилии, со напомена дека нивната најголема трговска активност се забележува дури во 90-тите години на XIX век и во првите децении на XX век, а работеле дури и за време на Втората светска војна.

Податоци за трговската фирма „Браќа Попови“ најдовме во Државниот архив на Македонија, во семејниот фонд на Попови, 1873/1884. Во единствената кутија во која е сместена нивната оставина се наоѓаат повеќе книги за вересија, предручни книги и трговски тефтери. *Тетратката од 1873* претставува трговски тефтер сочинет од 231 лист со димензии 11 см x 30 см и мек повез. Листовите се свиткани надве и преполовени, на таков начин правејќи долг пописен список. Тука ги среќаваме имињата и презимињата на луѓето со кои одржувале трговски врски, трговијата за која станува збор и сумата пари што е договорена за исплаќање. Таков е примерот со Кочо Колиштрк и Никола Грко (Гркот, по сè изгледа претставник на грцизираната или влашката граѓанска заедница во Прилеп). На крајот на тетратката има голем број пресметки и имиња. Со оглед на тоа дека

² Георги Трајчев, *Градъ Прилепъ* (София, 1925), 66.

станува збор за место каде што се вршени пресметките, ракописот е релативно нечитлив.

Втор тефтер во фондот на Попови е *Книгата на вересија на „Браќа Попови“ трговци од Прилеп 1876–1882*. Книгата има 143 страници со димензии 16 см x 25 см. Повезот е тврд, а листовите се со линии, односно специјално подготвени за трговски белешки. Имињата на должниците се читливо испишани на страниците и под нив е водена евиденција за заемите во грошеви. Како должници во овој период ги среќаваме Никола Чкале Калинин, Кокре Калинин, Диме Кири, Алекса Ј. Тотов, Марко од Маргари, Адем-ефендија, Тоде Јанкулев, Николе Ристев Небрежанец и др. Кај некои од нив заемите се запишани и на две-три страници, а кај други само на еден ред. Во книгата има и едно мало ливче – белешка. Од едната страна се наоѓаат пресметки, додека другата страна е испишана на османотурски (арапски) јазик.

Предручна книга на „Браќа Попови“ трговци од Прилеп 1881–1883 делумно е испишана со молив, а делумно со мастило. На првата страница стои: „Предручно N-1 тевтерче од Христе Наумче Попов од солта“. На овој начин дознаваме дека ракописот од оставината на браќата Попови му припаѓа на Христе Попов, кој ги водел книгите и сметководството на фирмата. Книгата има 200 страници со димензии 10,5 см x 29 см и е оштетена. Во неа како луѓе со кои тргувале браќата Попови се сретнуваат имињата на Ничо К. Ачков, Аце Тодорчев, Тале Мицев, бакал, Никола Ј. Кантарџија, Спири од Крушево, Тоде Јанкулев, бакал од Кривогаштани и др.

Вториот *Трговски тефтер за вересија* потекнува од 1879 година. Има 265 листа со димензии 10,5 см x 30,7 см. Тој е со тврд повез и е оштетен. Како лица кои зеле заем се споменуваат Коне Шоше, Ѓорѓија Селчанец и др.

Третата *Книга на вересија* е од 1882 до 1883 година. Има 367 страници со димензии 10 см x 29,5 см. Корицата е тврда, обрабена со кожа. Првите 4 страници ги нема, па со тоа можеби се лишуваме од дополнителни информации за браќата Попови и нивната трговска дејност. Тука се сретнуваме со сите производи кои Попови ги давале на граѓаните, но и на околните села и градови: Кривогаштани, Сенокос, Крушево итн.

Четвртиот тефтер за вересија е од 1889 до 1894 година. Овој тефтер е најобемен од сите според бројот на страници: има вкупно 557. Димензиите му се 9,5 см x 25 см и сите страници се испишани. На првата страница стои датумот кога започнало пишувањето на книгата: 1889 октомври 12. Покрај секој заем следува и реден број (6/191, 7/268

и сл.), што укажува на поорганизирано следење на дадените заеми. Покрај во градот, заеми биле давани и во селата Житоше, Лажани, Маргари и др.

Уште два трговски тефтери за вересија се наоѓаат во оставината на фирмата „Браќа Попови“. Едниот е од 1883 година, со 178 листа и димензии 9,5 см x 28 см, зачуван, но ги нема првите 3 листа. Другиот тефтер потекнува од 1884 година. На првата стана стои: Браќа Попови 884 март 20, Предручно N.7. Книгата има 435 листа со димензии 10 см x 30 см и е оштетена. Последните листови се искинати. Во нив, покрај другите, се запишани имињата на Димо Царевичанец, Наумче Шукула, Никола Јованов Кантарџија од Црешино и др. Забележливо е дека соработниците на браќата Попови се едни исти луѓе, што укажува на довербата која Попови ја уживале кај заемателите.

Прелистувајќи ги страниците на овие тефтери, можеме да дознаеме повеќе лични информации за луѓето на кои им давале заеми. Така, во *Предручната книга* од 1881 до 1883 го среќаваме името на Никола Ј. Кантарџија, додека во *Предручната книга* од 1884 година се споменува Никола Јованов Кантарџија од Црешино, кој несомнено е една иста личност која постојано земала заем (вересија) од Попови. Исто така, оваа долгогодишна соработка укажува на тоа дека двете страни си ги почитувале обврските при склучувањето на договорите за заем.

Уште две книги, односно „трговски тефтери“ се наоѓаат во оставината на браќата Попови, но на нив не е означено за какви книги станува збор. Едната е од 1879 година со 109 листа со димензии 10 см x 30,5 см. Делумно е испишана, нема корици и е најмногу оштетена во споредба со другите книги. Другиот неименуван тефтер е од 1882 година, има 40 листа со димензии 10,5 см x 30,5 см и исто така е оштетен.

Од информациите што ги добиваме од трговските книги на фирмата „Браќа Попови“ можеме да заклучиме дека тие се занимавале главно со препродажба на суровини, но и дека нивното главно занимање било давањето заем (лихвата). Најмногу заеми им давале на прилепските граѓани, иако добар дел заеми им давале и на селаните од околните прилепски села. Сепак, нивната дејност била од локален карактер.

За разлика од оставината на Попови, во фондот на фамилијата Вртанови, 1887/1948 наоѓаме поголем број материјали (вкупно 4 кутии). Следува пописот на книгите од првата кутија: *Главна книга* (1911–1948), *Дневник* (1887–1891), *Дневник* (1894–1899), *Дневник*

(1894–1907), *Дневник* (1903), *Дневник* (1904–1905), *Дневник* (1906–1908) и *Дневник* (1912–1914).

За носителите на трговијата дознаваме од *Дневникот број на книга 3, 1894–1899*. Книгата има 382 листа со димензии 27 см x 10 см. На првата страница пишува: „Dnevnik, тетратка за пишение од вересија од Коста Христов Вртанов“ од „(18)94 год. мај, Прилеп“. Значи, станува збор за Коста Вртанов, прилепски трговец кој за средно презиме го зел името на својот татко Христо. Ист таков е случајот со написот на втората страна – „Глигур Костов Вртанов“, што укажува на тоа дека Глигур е син на Коста, според неговото средно презиме Костов.

Дел од овие дневници или книговодствени книги се оштетени и немаат по неколку листа. На *Главната книга 1911–1948 година* е извршена препагинација. Има вкупно 121 лист со димензии 31 см x 18 см. Недостасуваат листовите од 86 до 94 страница. Другите дневници имаат картонски корици и од нив ги изделуваме имињата на Конче Чавкар од Плетвар, Димо Здравев од Царевиќ, Цветан од Беловодица, Велко Неделков од Леништа, Цветко Гарев од Топлица, а забележлив е бројот на турски имиња: Бавтијар-чауш, Мустафа-чауш, Али-чауш од Канатларци и др. Вртанови најмногу тргувале со сол, пипер, шеќер, ориз, газија, сапун, односно со основните намирници потребни во секојдневниот живот. Исто така, паѓа в очи дека голем дел од оние на кои им давале вересија за своите производи се од околните прилепски села: Беловодица, Мелница, Чаништа, Вепрчани, Леништа, Канатларци, Смолани, Тројаци, Топлица, Царевиќ и др. Познати се имињата и на некои од купувачите. Така, на пример, стои запишано: „на Коста Димитров за сол“, „на Фаних од Коста Митра за сол“ и сл. Бидејќи забележуваме дека најголем дел од запишаните се задолжиле за сол, логично е да се претпостави дека солта била особено барана во тоа време и дека Вртанови посебно внимание му посветувале на тој продукт.

Во *Кутујата 2* најдовме на книгите на должници. Нивниот број изнесува вкупно 10, а се протегаат од периодот од 1887 до 1939 година. Дел од нив се прилично оштетени, без корици или без одреден број на листови. Некои од книгите не се целосно испишани. Тука повторно го бележиме името на постариот од трговците Вртанови: „Христо Вртанов 1891 октомври 29“ во книгата на должници од 1892–1895 и „Дневник од Коста Хр. Вртана“ во *Дневникот 1912–1939, книга број 10*. Воедно, оваа книга е и најобемна по бројот на листови, вкупно 397 со димензии 27 см x 11 см. Најмала книга е *Дневник 1924–1927, книга 14* со само 37 листа со димензии 34 см x 21,5 см. Најголемиот

дел од книгите се пишуваани со сино мастило, но делови од нив се пишуваани со виолетово мастило и со молив.

Од страниците на овие книги ги дознаваме имињата со кои Вртанови тргуваани и кои им биле должници. Така, браќата Ачкови зеле ориз за 78 (не е наведено што, гроша или лири), Петар од Кокре зел 1 ока сапуни и сл. На листата должници се наоѓаат и Турци, а интересен е примерот со Али-ага Дебранец, за кого како должник се испишани најпрво страна и половина, а потоа го наоѓаеме како должник и на други страници. Значителен е бројот на купувачи и на должници од прилепските села: Бонче, Леништа, Кадино село, Штавица, Рувци, Воѓани, Мало Коњари, Големо Коњари, Ношпал, Ерековци, Подмол, Веселчани, Мелница, Чепигово, Тополчани, Ракле, Радобил, Чумово, а потоа и од поширокиот пелагониски регион и понатаму: Битола, Слатино, Порече, Подино итн. Најмногу се тргувало со шеќер, маслинки, масло, газија, а потоа со ориз, сапун, леблебија и др.

Интересен е дневникот од 1913 година, во кој се запишани зборови на османотурски јазик. Дневникот, пак, од 1922 до 1924 година е поинаков од другите книги. Тој е исполнет со испечатени букви и листи кои требало да се пополнат. Одозгора е насловен како *Опита признаница* со име и презиме. Очигледно книгата била наменета за школска книга, а потоа била преправена во трговски тефтер.

Во *Кутијата 3* се наоѓаат книги на должници и на бележници кои ја имале истата функција. Се состои од 19 вакви книги. Како и во претходната кутија така и овде дел од тефтерите се прилично оштетени, без корици или без одреден број листови. Некои од нив не се целосно испишани. Тие се однесуваат на периодот од 1892 до 1931 година. За разлика од претходните, поголемиот дел се со помал број страници (62, 47, 18 и т.н.). Во *Книга на должници, книга бр. 21, 1906–1916* е потпишан „Коста Хр. Вртанов во 1906 јуни 14-ти запиша“, додека во *Книгата на должници 1906–1917, бр. на книга 22*, на почетокот повторно го наоѓаеме потписот на „Коста Хр. Вртанов, 1906 јуни, 12“, што укажува на датумот кога тој започнал да ги води книгите.

Коста Вртанов отворил посебни книги за должниците од неговите спаилаци. Според нив, можеме да заклучиме дека поседуваат имот и надвор од Прилеп. Такви книги со пописи на должниците од одделните спаилаци има од Дрен, Новидвор, Пчаниште, Селце, Орехово и од Витолоште. Овој податок доволно зборува за добрата материјална состојба на Вртанови, особено во периодот кога

османлиската држава се наоѓала пред целосен економски и политички крах, во предвечерието на Балканските војни.

За одбележување се *Книгите за трговија со петрол, бензин, ликери и др., број на книга 32, 1925–1926* на 32 листа и *Бележникот број 36, 1925–1927* со 28 листа, и двата во добра состојба. Во нив е даден „Рачун от петрол што праќае у Крушово на Вангел Т. Николиќ, 16 септември 1925 год., Прилеп“ и уште еден „Рачун от Петролеум от браќа лазареви у Крушово“. Очигледно е дека Вртанови продолжиле со трговијата и по Првата светска војна, односно по потпаѓањето на вардарскиот дел на Македонија под српска власт. Тие се приспособиле на новонастанатата ситуација, па во овие записи се употребува српската буква ħ во некои зборови, на пример *браќа*. Вртанови не само што успеале да профитираат од новонастанатата состојба туку и ја прошириле својата дејност, овој пат со толку бараниот петролеум, кој се употребувал за осветлување, но и со бензинот како гориво и со алкохолниот пијалак liker.

Четвртата кутија ги дава податоците за обемот на трговските потфати на Вртанови и за нивното богатство. Од тој аспект таа е најинтересна за проучување. Во кутијата се наоѓа документ за собирање данок од спаилаците од 1899 година, 1 лист без потпис; документ за продажба на лозје на Михајло Најдов од 17 септември 1901 година со повеќе потписи („едно лозје од три мотики во месноста Крбла“); ракописи и признаници за враќање долгови од 1911 до 1928 година; документ за купопродажба (1921–1923); документи во врска со уредбата за ликвидација на земјоделските долгови (облигација, уверение, заклучоци) (1937–1938); писмо за раскинување на деловната врска со Даме К. Чкерев (1908); писмо од Ѓорѓи Вртанов од Софија со датум 18. II 1917 година, во кое се зборува за трговија; деловна преписка со „PATRNOGHITCH & Cie“, Солун (1928); договор помеѓу Глигор Вртановиќ и Неделко Толевиќ за давање храна, чување овци и грижа за нив (1928); полиси за осигурување дуќани, крчма, куќи и признаници (1940–1941); „Слободна зона во Солун – ветеринарна управа“, билтен за мерење, хранење и чување добиток (1930); дозвола за градба на дуќан на Коста Рисе Вртан на турски јазик; признаница за дадена помош за комуналии и за просветни цели на Коста Рисев Вртанов од 1907 година и на Ристе Карев од 1908 година; помош за железничката линија „Хиџас“ од Коста Р. Вртанов и Ристе Јованов од 1911 година; изјава на Темелко Ристов за повлекување на тужбата поведена против Коста Ристов од 1901 година на турски јазик; потврда за пари предадени во прилепската благајна од Митрев Илија и Вртан Коста (1904–1905); турски документи и тапии за куќа на Коста Ристев

Вртан (1908), за нива на Коста Ристев Вртан (1911), за нива на Тасе Ристе Вртан (1911) и др.

Од ракописите и признаниците за враќање на долговите, интересен е оној „запис“ во кој Андон Велков се обврзува да му плати на Коста Вртанов 10 турски лири за четири и пол месеци, до 20 јули 1911 година. „Во спротивен случај, да плати лихва и сите судски трошоци и делото да се разгледува во тукашниот суд“. Под документот стои потписот на Велков, а истот тој уште еднаш зел долг од Коста Вртанов од четири и пол наполеони на 15 април 1912 година. Такви долгови зеле и Г. П Стефанов на 26 ноември 1910 година и Тале Стојчевик Каламуќла од Тополчани во октомври 1928 година. Ваквите должнички записи кон Вртанови четопати морале да се исплаќаат со камати, бидејќи позајмувачите едноставно не можеле навреме да ги отплатат долговите, на таков начин богатејќи ги уште повеќе овие прилепски трговци.

Од друга страна, во 1928 година Глигор Вртановик и Неделко Толевиќ склучиле договор за давање храна, чување овци и грижа за нив. Договорот за чување 225 овци бил склучен со Н. Т. Вршковиќ од Ерековци во времетраење од 2 ноември 1928 до 6 мај 1929 година. Било нагласено дека „за цело време на траењето на овој договор овците остануваат моја исклучива сопственост и другиот договарач Неделко Талевиќ–Вршковиќ не може и не смее под никаков изговор да отуѓи ниту една од моите овци“, а во случај некоја овца да пцовиса или да се загуби, Вршковиќ требало да го докаже тоа, „во споротивен случај е должен да ја надомести вредноста на загубената или пцовисаната овца по процена на вештак“. Чувањето 225 овци барало ангажирање човек кој требало да се грижи за нив, а кој бил плаќан од Коста Вртанов, што значи дека покрај недвижнините, Вртанови располагале и со одреден број глави ситен добиток.

Во периодот меѓу двете светски војни сè почесто го сретнуваме името на синот на Коста Вртанов, Глигор. Тој склучувал договори и одржувал деловни врски со Софија и со Солун. Од 1928 година е зачувана една деловна преписка со „PATRNOGHITCH & Cie“ од Солун, која е адресирана до „господин Глигор Вртановик, трговец од Прилеп“. Писмото е исчукано на машина со латинични букви на српски јазик. Во него се бара од Г. Вртанов да испрати повеќе примероци од компирот што сака да го продаде во Солун. Доколку го направи тоа, се наведува во писмото, компанијата „PATRNOGHITCH & Cie“ од Солун ќе му јави точно која цена може да ја постигне компирот во тоа време. Ваквите трговски врски се несомнен показател дека Вртанови во тоа време имале широко развиена мрежа на

соработници низ Балканот, без разлика на тоа што Македонија веќе била поделена меѓу балканските држави.

Полисите за осигурување даваат целосен увид во имотната состојба на Вртанови. Осигурувањето било склучено со осигурителната компанија „Јунион“. На 2. X 1941 година осигурал една голема двокатна зграда во Прилеп, на старата Занаетчиска улица, покриена со ќерамиди, со електрична инсталација, која долу служела како магацин на колонијални стоки, а горе како магацин на истите стоки, и тоа на 50 000 лева, плус 100 000 лева за колонијалните стоки и за целиот инвентар во дуќанот (долу, горе и во визбата). Вкупниот износ на осигурувањето изнесувал 150 000 лева.

Истата година, на сума од 30 000 лева осигурал една еднокатна градба на ул. Занаетчиска бр. 42, со едно одделение со електрична инсталација, која служела како шивачница во Прилеп. За 30 000 лева осигурал уште една еднокатна градба со две одделенија кои служеле за чевларница и за крчма на ул. Златарска бр. 18, а за 100 000 лева на 3. X 1941 година осигурал голема двокатна градба „за живеење во Прилеп на ул. Крал Петар бр. 119, нова улица Цар Борис бр. 117“. Уште една полиса за пожар од 13. XII 1940 до 13. XII 1941 година, заведена под реден број 39.929, се однесува на куќи во Прилеп на улиците Занаетчиска бр. 42 и Златарска бр. 18.

Сите овие договори, пресметки, полиси за осигурување укажуваат на една моќна трговска фамилија. Всушност, и самите суми за осигурување потврдуваат дека колонијалните стоки со кои располагале Вртанови биле на цена, додека, пак, бројот на осигурени објекти зборува за големиот недвижен имот што го поседувале во центарот на Прилеп.

Фондот Браќа Белазелкови, 1908/1913 се состои од една кутија. Белазелкови биле позната прилепска фамилија, од која произлегле голем број револуционери и просветни работници (Рампо Белазелка, Иван Белазелков, Борис Белазелков и др.) Во овој случај се работи за гранка од големата фамилија која се занимавала со трговија. Името на фирмата „Браќа Белазелкови“ укажува дека биле трговци кои, според податоците што можеме да ги добиеме од материјалите сместени во фондот, работеле во првите децении на XX век (1907–1913), што не значи дека нивната дејност ја ограничуваме само на овој период. Во кутијата стои едно ливче на кое е запишано дека материјалите се „оставени на Орде Иваноски, асистент во Институтот за национална историја – Скопје на 28. VIII 1957 година“. Во кутијата се наоѓа една преписка – финансиска картичка од фирмата „Х. Панов и Х. Илиев“, комисионери од Солун, доставена до фирмата на браќата Белазелкови

во врска со нерасчистени сметки од 1907 и 1908 година. Од 1911 година се наоѓа преписка на Мирче Димитров, трговец-комисионер од Солун-Гевгелија, со фирмата на Белазелкови за испраќање сметки за купена и за продадена стока. Вкупниот број писма изнесува 25. Преписката е на листови на кои е испечатено името на Мирче Димитров на бугарски, француски и на турски јазик. Ова би можеле да го земеме како податок за тоа дека и едната и другата страна, во овој случај Белазелкови, познавале неколку странски јазици. Во нив се споменуваат тровските врски и со Маргари, Беловодица, Селце, Слепче и со Битола. И следната преписка се однесува на расчистување сметки за купена и за продадена стока меѓу фирмите на браќата И. Киндеви од Солун и Белазелкови. Писмата се од 1913 година, а се однесуваат на трговија со шеќер, чај и др.

Преписките на браќата Белазелкови во овој фонд се однесуваат исклучиво на трговските врски со Солун. Дури ни Балканските војни не го спречиле комуницирањето со Солун, кој од 1912 година се наоѓа под грчка власт.

Според расположливите материјали, можеме со сигурност да утврдиме дека овие три прилепски фамилии (Попови, Вртанови и Белазелкови) играле значајна улога во јавниот живот на Прилеп. Тие биле богати трговци и почитувани граѓани, кои знаеле да се снајдат во секоја новонастаната ситуација, а со тоа не само да ги зачуваат своите имоти туку и да ги зголемат. Тоа го оствариле со врските воспоставени во селата и во градовите низ Македонија, кои понекогаш биле и ризични, но во случај на успех, носеле голема заработувачка. На таков начин, некои трговски фирми и фамилии пропаѓале, но во овој случај успеале да ги победат сите непријатности од немирните времиња.